



## ƏLİYEV ƏLÖVSƏT Q

UOT 336.71

AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

E-mail: alovsat@iit.ab.az

### BANK SFERASINDA ELEKTRON ÖDƏNİŞ SİSTEMLƏRİNİN TƏTBİQİ VƏ İNKİŞAFI PROBLEMLƏRİN TƏHLİLİ

#### Xülasə:

Məqalədə İnformasiya Cəmiyyəti quruculuğu şəraitində bank sferasında istifadə olunan ənənəvi və yeni ödəniş sistemlərinin mahiyyəti açıqlanmış və bu sahədəki mövcud vəziyyət təhlil olunmuşdur. Elektron texnologiyalara və İnternetə əsaslanan ödəniş üsullarının və sistemlərinin təsnifatı verilmiş, onların xüsusiyyətləri tədqiq olunmuş və inkişaf tendensiyaları müəyyənləşdirilmişdir. Vahid ödəniş sisteminin yaradılmasının zəruriliyi əsaslandırılmışdır.

**Açar sözlər:** bank sferası, ödəniş üsulları və sistemləri, Milli Ödəniş Sistemi, AZIPS, ödəniş məkanı, SWIFT, böyük həcmli və pərakəndə ödənişlər, mobil və E-pullarla ödənişlər.

#### Giriş

Müasir dövrdə iqtisadiyyatın innovasiyalı inkişafı şəraiti, İnternet və mobil kommunikasiyaların geniş tətbiqi, həmçinin elektron kommersiyanın son illər müşahidə olunan inkişafı hesablaşmaların sürətli, tənlükəsiz və əlverişli aparılması üçün şəbəkə mühitünün bütün potensialına malik yeni ödəniş sistemlərinin meydana çıxmasına gətirib çıxarmışdır. Ödənişlərin həyata keçirilməsi üçün həm ənənəvi elektron ödəniş sistemlərinə əsaslanan ənənəvi ödəniş üsulları, həm də yeni elektron ödəniş sistemlərinə əsaslanan yeni üsullardan istifadə olunur. Hazırda ödəmə sistemləri sahəsində yeni informasiya-texnoloji həllərin tətbiqi sürəti elə də yüksək deyildir. Bu sahə üzrə perspektivli texnoloji həllərin işlənilməsinin əsasında dövlətin, eyni zamanda iri pərakəndə müəssisələrin, ödəniş xidmətləri təchizatçılarının iqtisadi marağı durur. Bu növ xidmətlərin istehlakçıların maraqları, onların istəkləri və işlərinin rahatlığı isə əvvəllər kifayət qədər nəzərə alınmırdı. Xidmət istehlakçıları da ödəniş texnologiyalarının inkişaf tendensiyalarına ciddi təsir edə bilmirdilər. İndi isə belə vəziyyət dəyişməkdədir, çünki son nəticədə ödəniş sistemlərinin gələcək inkişaf istiqamətləri istehlakçıların istəklərindən birbaşa asılıdır.

Yeni ödəniş sistemləri ənənəvi ödəniş sistemlərindən iştirakçıların tərkibinə, istehlakçılar arasındakı tranzaksiya əlaqələrinin, ticarət məntəqələrinin, bank və qeyri-bank maliyyə vasitəçilərinin, həmçinin ödəniş xidmətlərinin xarakterinə görə fərqlənirlər. Yeni ödəniş üsullarından daha çox istifadə iqtisadiyyatın qloballaşmasına, pul-kredit bazarlarında rəqabətin yüksəlməsinə, onlayn-ticarətin həcmünün artmasına və s. səbəb olmuşdur. Yeni ödəniş sistemləri müasir İKT infrastrukturuna əsaslanır. Bununla əlaqədar olaraq beynəlxalq maliyyə institutlarının, inkişaf etmiş Avropa ölkələrinin mərkəzi bankların, o cümlədən MDB dövlətlərinin mərkəzi banklarının ödəniş sistemləri ilə bağlı təcrübələrinin ümumiləşdirilməsi, inkişaf sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsi, müxtəlif ödəniş sistemlərinin əsas xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, təhlili, onlardan geniş istifadə edilməsi, həmin sahədə mövcud problemlərin həlli yollarının araşdırılması, perspektiv inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi müasir İnformasiya Cəmiyyəti quruculuğunda, informasiyaya və biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşmasında, eləcə də elektron kommersiya infrastrukturunun yaradılmasında aktual bir məsələ olmaqla böyük elmi-praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

**Mövcud vəziyyətin təhlili.** Respublikada ödəniş sistemləri sahəsində ümumi vəziyyət haqqında. Məlumdur ki, Azərbaycanda 46 bank fəaliyyət göstərir: onlardan 2-si dövlət, 44-ü isə özəl banklardır və kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olurlar. Banklar fiziki və hüquqi şəxslərə bir sıra xidmətlər göstərir: hesablaşma-kassa xidmətləri, bank köçürmələri, kreditlər, çeklərlə əməliyyatlar, VIP-servis xidmətləri, əmanətlər, İnternet Banking, müştəri ərazisində bankın əməliyyat kassasının işinin təşkili, korporativ müştərilər üçün bank hesablarının açılması, faktoring əməliyyatları, "card to card", mobil və şəhər telefonları, kommunal xidmətləri, gömrük rüsumları və vergilərin ödənişi, "Mobil banking" və "İnternet banking", PIN Change, "e-commerce" xidmətləri kredit kartları, habelə plastik kartlarla ödənişlər və s.<sup>1</sup>

Qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycanın bank sferasında da mövcud ödəniş sistemlərinin imkanlarından daha aktiv istifadə olunması, bütün ölkə üzrə vahid elektron ödəniş məkanının yaradılması, hüquqi və fiziki şəxslərin maliyyə xidmətlərinə çıxış imkanlarının daha da artırılması və təkmilləşdirilməsi həmişə zəruri bir

<sup>1</sup> Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının rəsmi saytı. <http://www.cbar.az>



məsələ kimi diqqətdə olmuşdur<sup>1</sup>. Təsadüfi deyildir ki, öz vaxtında bu sahədə aparılan islahatların əhatə dairəsinin genişləndirilməsi və regionlara istiqamətləndirilməsi məqsədilə Respublika Prezidenti tərəfindən Azərbaycanda Milli Ödəniş Sisteminin İnkişafı üzrə üçün *Dövlət Programı* təsdiq edilmişdir.

Respublikada ödəniş sistemləri sahəsində əsas fəaliyyət Azərbaycanın Mərkəzi Bankı (AMB), daha dəqiqi onun struktur bölməsi olan Ödəniş sistemləri və hesablaşmalar departamenti tərəfindən həyata keçirilir. Bu bölmə müasir standartlara cavab verən ödəniş sistemlərinin yaradılması, onların sabit və fasiləsiz istismarının təşkil edilməsi, həmçinin beynəlxalq aləmdə baş verən meyllər nəzərə alınmaqla onların daim inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi ilə məşğul olur.

*AZIPS haqqında.* AMB tərəfindən beynəlxalq təcrübə əsasında son illərdə müasir İKT və kommunikasiya vasitələrinə əsaslanan *Milli Ödəniş Sisteminin* yaradılması və inkişafı istiqamətində geniş islahatlar aparılmışdır. Belə ki, 2001-ci ildə Milli Ödəniş Sisteminin arxitekturasının əsasını təşkil edən Real Vaxt Rejimində Banklararası Hesablaşmalar Sistemi (AZIPS) yaradılaraq istifadəyə verilmişdir. AZIPS sisteminin istismara verilməsi nəticəsində banklar arasında hesablaşmaların real vaxt rejimində (on-line) həyata keçirilməsinə, pul dövriyyəsinin sürətinin nəzərəcarpacaq dərəcədə artmasına, banklar tərəfindən likvidliyin daha çevik idarə olunmasına imkan yaranmışdır. AZIPS sistemi üç əsas blokdan ibarətdir: 1) Mərkəzi Hesablaşma Sistemi (MHS) olaraq ödəniş funksiyalarını yerinə yetirir; 2) Əlaqə bloku olaraq SWIFT (Ümumdünya Banklararası Maliyyə Telekommunikasiya Sistemi) ödəniş sistemindən real vaxt rejimində istifadəni təmin edir; 3) Mərkəzi İnterfeys Modulu (MİM) olaraq MHS ilə SWIFT şəbəkəsi arasında əlaqə yaradır.

Qeyd edək ki, AZIPS sistemi beynəlxalq SWIFT şəbəkəsi üzərində qurulan arxitektura malikdir. O məlumat mübadiləsinin yüksək təhlükəsizlik səviyyəsini təmin edir və müasir standartlara tamamilə uyğundur. Respublikada fəaliyyət göstərən bütün banklar, Mərkəzi Bank, bank olmayan bəzi kredit təşkilatları, Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi bu sistemin üzvüdürlər.

*XÖHKS haqqında.* 2003-cü ildə Milli Telekommunikasiya Şəbəkəsinin bazasında Milli Ödəniş Sisteminin arxitekturasının ikinci mühüm elementi olan Xırda Ödənişlər üzrə Hesablaşma Klirinq Sistemi (XÖHKS) yaradılaraq istifadəyə verilmişdir. Beləliklə, kiçik həcmli, lakin daim təkrarlanan xırda ödənişlərin (əmək haqqı, sosial müdafiə ödənişləri, telefon, qaz, su, elektrik enerjisi üzrə kommunal ödənişlər və s.) elektron daşıyıcılar əsasında həyata keçirilməsinə, eyni zamanda, xırda ödənişlərin əsas iştirakçıları olan kommunal xidməti müəssisələrinin, böyük sayda ödəniş əməliyyatları (məs., vergi, gömrük və sosial müdafiə ödənişləri) aparən hökumət qurumlarının Milli Ödəniş Sisteminin infrastrukturuna inteqrasiyası üçün əlverişli zəmin yaradıldı. XÖHKS sistemi Milli Telekommunikasiya Şəbəkəsi üzərində qurulmuşdur və müasir standartlara tamamilə uyğundur.

AZIPS və XÖHKS sistemlərinin fəvqəladə hallarda etibarlı və davamlı fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə onların ehtiyat surətləri də yaradılmışdır. Hər iki sistemin serverləri arasında real vaxt rejimində informasiya mübadiləsi təşkil edilmişdir.

*KÖMİS haqqında.* Ölkədə kommunal xidməti müəssisələrinin daxili informasiya sistemlərinin beynəlxalq standartlar əsasında təkmilləşdirilməsi və ödəniş sistemləri infrastrukturuna texnoloji inteqrasiyasının tamamlanmasının icrası ilə əlaqədar olaraq kommunal xidməti haqlarının yığımu üzrə Kütləvi Ödənişlər üzrə Mərkəzləşdirilmiş İnförmasiya Sisteminin (KÖMİS) yaradılaraq 2009-cu ildə istismara verilmişdir. Sistem vasitəsilə KÖMİS-ə qoşulmuş kommunal xidməti müəssisələri üzrə ödənişləri həm nağd, həm də bankomatlarda və KÖMİS-in "Internet Service" xidmətindən istifadə etməklə ödəniş kartları vasitəsilə həyata keçirmək mümkündür.

*"MilliKart" Processing Mərkəzi haqqında.* Ölkədə plastik kartlarla ödənişlərin daha da inkişaf etdirilməsi və Milli Ödəniş Sisteminin arxitekturasının tamamlanması üçün yeni infrastruktur – "MilliKart" Processing Mərkəzi də yaradılmış və respublikada fəaliyyət göstərən bankların idarəçiliyinə və istifadəsinə verilmişdi.

**Ödəniş sistemlərinin mahiyyəti.** *Ödəniş sistemi* müəyyən edilmiş qaydalara görə tam üsul və vasitələrin toplusundan (bank-telekommunikasiya köçürmələri sistemi, texniki avadanlıq, ödəniş alətləri və s.) istifadə edərək təsərrüfat subyektləri arasında maliyyə hesablaşmalarını həyata keçirən müəssisələri

<sup>1</sup> Мяшин В. Банковский сектор Азербайджана: ставка на рост капитализации. Ж. "Глас", N 3 (133) '2008, www.plusworld.ru



özündə birləşdirir. Ödəniş sistemində maliyyə institutlarının bütün tərkib elementləri iştirak edir. Həmin institutlar iqtisadi-sosial sistemin stabilliyini və gələcək inkişafını təmin edən müəyyən təşkilati və idarəetmə mexanizmlərinə malikdir<sup>1</sup>.

*Ödəniş sistemləri özünün bütün iştirakçılarna bir-biri ilə maliyyə əməliyyatları və hesablaşmaları aparmağa imkan verən və s. kimi qaydalar, daxili və xarici normativ aktlar, müqavilə münasibətləri, hesablaşma üsulları, hesablaşmaların texnologiyası və təşkili, texniki tərkib elementlərinin məcmusundan ibarətdir.*

Ödəniş sisteminin əsas elementlərindən biri müştərilərə hesablaşma xidmətləri etmək imkanı verən maliyyə institutlarıdır. Bu institutlar bütün mövcud müasir texnologiyalardan istifadə etməklə hesablaşma proseslərinin təşkilini və idarə edilməsini həyata keçirərək sistemin etibarlılığını və təhlükəsizliyini təmin edirlər. Banklararası hesablaşmalar aparan müasir milli ödəniş sistemlərinin əksəriyyəti SWIFT şəbəkəsinin əsasında qurulmuşdu. Avropa dövlətlərinin ödəniş sistemləri, bilavasitə Avropa dövlətlərinin Assosiasiyasının sistemi olan TARGET hesablaşma sistemi, keçmiş sosialist ölkələrinin bəzilərinin, məsələn, Azərbaycanın AZİPS, Latviyanın SAMS, Macarıstanın VİBER, Sloveniyanın SİPS, Xorvatiyanın HSPV ödəniş sistemləri də bu baza əsasında yaradılmışdır<sup>2</sup>.

SWIFT şəbəkəsindən istifadənin daha bir üstünlüyü onun bazasında yaradılan milli ödəniş sistemlərinin beynəlxalq ödəniş sistemlərinə, məsələn, TARGET sisteminə transparentliyi və inteqrasiya edilə bilməsidir. Ödəniş sistemlərində SWIFT şəbəkəsinin tətbiqi müasir bank telekommunikasiya vasitələrinin istifadəsi deməkdir. Bank-iştirakçılar arasında ötürmə və mübadilə prosesləri birbaşa bank telekommunikasiya vasitələrinin istifadəsilə bağlıdır. Xüsusilə də ödənişlərin sürətli, etibarlı və təhlükəsiz aparılması bank telekommunikasiya vasitələrindən asılıdır.

Elektron texnologiyalara əsaslanan ödəniş sistemləri aşağıdakı tələblərə mütləq riayət etməlidirlər:

- ❖ məxfilik. Maliyyə informasiyası haqqında yalnız qanuni aidiyyəti və icazəsi olan şəxslərin məlumatı ola bilməsi;
- ❖ informasiyanın tamlığının təmin olunması;
- ❖ aytentifikasiya – sistemdən istifadə edən kimliyinin təsdiq olunması;
- ❖ avtorizasiya – tranzaksiyanın yerinə yetirilməsinin mümkünlüyünün təsdiqlənməsi;
- ❖ təhlükəsizliyin təminatı;
- ❖ geniş spektrli ödəmə instrumentariyalarının dəstəklənməsi;
- ❖ tranzaksiya xərclərinin, maya dəyərinin azaldılması;
- ❖ kənar arbitrajın, auditin hər hansı konflikt zamanı proses iştirakçılarna ödənilməylə bağlı məlumatların düzgünlüyünü yoxlanılıb, təsdiq edilə bilməsi və s<sup>3</sup>.

**Ödənişlərin, ödəniş üsullarının və sistemlərinin təsnifatı.** Xatırladaq ki, hesablaşma əməliyyatlarının həcmindən asılı olaraq, *ödənişlər əsasən iki növə bölünür: 1) maliyyə bazarlarında böyük həcmli ödənişlər* (large value payments) əsasən banklar və ya iştirakçılar arasında keçirilir və adətən ödənişi təcili və vaxtında tələb edir. 2) *pərakəndə ödənişlər* (retail payments) yüksək məbləğlər üçün nəzərdə tutulmayan bütün digər ödənişləri xarakterizə edir. Pərakəndə ödənişlər nisbətən kiçik dəyərə malik, əsasən təcili olmayan istehlak ödənişləridir. Pul vəsaitlərinin pərakəndə köçürülməsi sistemləri nisbətən kiçik dəyərə malik ödənişləri, kredit pul köçürmələri, birbaşa debetləri, bankomatlar vasitəsilə olan əməliyyatları və satış məntəqələrində pul vəsaitlərinin elektron pul köçürmələri əməliyyatlarını emal edir. Bundan başqa, bank və ya poçt sistemində yerinə yetirilən pul köçürmələri də pərakəndə ödəniş forması hesab olunur.

Ödəniş mexanizmlərindən asılı olaraq ödəniş sistemlərini üç əsas qrupa bölmək olar: 1) *İnternet ödənişlər*; 2) *mobil ödənişlər*; 3) *elektron pullarla ödənişlər*.

*Ödəniş sistemlərinin təsnifatı.* Elektron ödənişin müasir üsullarını daha ümumi şəkildə *ənənəvi və innovasion* üsullara bölmək olar. Ənənəvi ödəniş üsullarına ödəniş məlumatlarının elektron formada ötürülməsi üçün ödənişin ənənəvi vasitələrlə (depozit pullarla) mübadiləsini şərtləndirən ənənəvi ödəniş instrumentlərini (kredit kartları, kredit transferləri və s. ) aid etmək olar. Innovation üsullara aşağıda

<sup>1</sup> Кочергин Д.А. Методы платежа в интернете: классификация и экономические особенности // “Проблемы современной экономики”, № 1(13), 2005. <http://www.m-economy.ru>

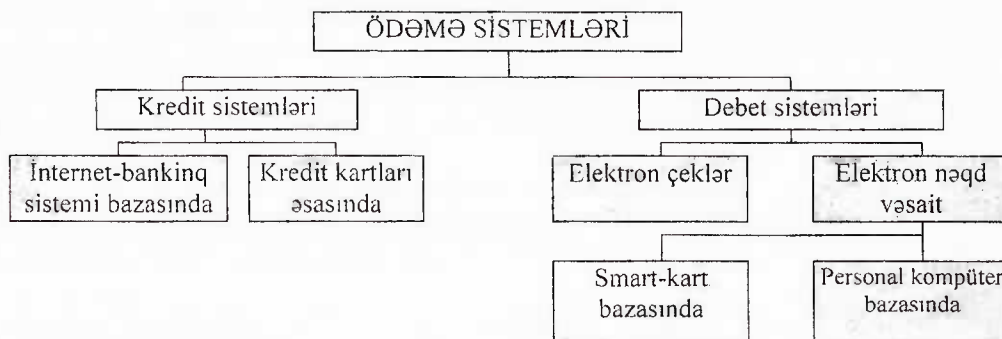
<sup>2</sup> Алиев А.Г. Теоретико-прикладные аспекты информатизации гуманитарных отраслей. Баку, “ЭЛМ”, 2006.

<sup>3</sup> Юрасов А. В. Основы электронной коммерции. М., Горячая линия-Телеком, 2008



göstərilən vasitələrdən istifadə edən ödəniş üsullarını aid etmək olar: 1) ödəniş informasiyanın elektron formada ötürülməsi üçün ödənişin ənənəvi vasitələrlə (depozit pullarla) mübadiləsinə şərtləndirən yeni ödəniş instrumentləri (ödəniş portalları xidməti, mobil telefonlar və s.); 2) ödənişin yeni vasitələri (elektron pullar). Ödənişin innovasion üsulunun I qrupu bank depozitlərinə əsaslanır. Bu üsullar üçün ümumi olan əsas innovasiya ödəniş provayderləri və istehlakçıları arasında kommunikasiya üçün ödəniş veb-saytlarından və elektron poçtdan istifadə olunmasından ibarətdir.

II qrup innovasion ödəniş üsulu ödənişin yeni vasitələrinə – elektron pullara əsaslanır. *Elektron pullar* müvafiq tələblərə uyğun olaraq təqdim olunan, xüsusi qurğuda elektron formada saxlanılan və üçüncü şəxslərlə ödəniş zamanı istifadə olunan pul dəyərini təmsil edir. Həm ənənəvi, həm də yeni vasitələrlə həyata keçirilən ödəniş üsullarında depozit pulları, yəni kredit institutlarında tranzaksiya və ya cari hesablarda saxlanılan pul vəsaitləri çıxış edirlər. Buna baxmayaraq, elektron pulun ödənişin yeni vasitəsi kimi istifadəsi son dövrlərin ən mühüm innovasiyasıdır.



Ödənişin yeni üsullarının inkişafı üçün ən zəruri faktorlar onun təhlükəsizlik, etibarlılıq, aşağı tranzaksiya xərcləri, anonimlik və s. kimi funksional imkanlara malik olmasıdır. Məhz bu üsulların geniş və intensiv istifadəsi əhəmiyyətli dərəcədə həmin faktorlardan asılıdır.

Ödəmə sistemlərini başqa cür də iki istiqamətə ayırmaq olar<sup>1</sup>: 1) *kredit sistemləri* yaxud İnternet vasitəsilə hesabların idarə olunması sistemləri. Bura İnternet vasitəsilə bank hesablarının idarə olunması sistemləri, həmçinin kredit kartlarından istifadə olunan sistemlər aiddir. Kredit kartları bank tərəfindən hesab sahibinə müvəqqəti istifadə üçün hesabların idarə olunması vasitəsi kimi verilir; 2) *debet sistemləri*-sahibinə müddətsiz pul öhdəliyi növü kimi istifadə etmək imkanı verən elektron pul öhdəliklərinin buraxılması sistemləridir. Bu növə smart-kart əsasında olan ödəmə sistemləri ("elektron nəqd pul") da aiddir. Birinci növdən fərqli olaraq, elektron pul öhdəliklərinin istifadəsi zamanı saziş tərəfləri arasında müstəqil maliyyə qiymətləndirilməsini təmin edən informasiyaların ötürülməsi baş verir. Bu informasiyanın həmin vaxt saxta olub-olmaması yoxlanıla bilər, ödəməni qəbul edən yaxud bu öhdəlikləri buraxan tərəfin ödəmə qabiliyyəti həmin anda növbəti ödəniş üçün istifadə oluna yaxud elektron ödəmə vasitəsi olmayan digərlərinə ötürülə bilər. Ödəmə sistemlərini sxematik olaraq sxem 1-dəki kimi təsnifləndirmək olar.

Göründüyü kimi İnternetdə müxtəlif tipli ödəniş sistemlərinin olması qarşılıqlı hesablaşmaları çətinləşdirir. Ona görə də İnternetdə ödəniş sistemləri vahid standartda gətirilməli və sistemlərin layihəçiləri bir çox parametrləri uzlaşdırmalıdır.

**İnternetdə ödəniş sistemlərinin bəzi xüsusiyyətləri.** Kredit transfertləri, çeklər, debet kartları bank hesabına girişə malik olan və bir agentin bank hesabından digərinin bank hesabına vəsaitin köçürülməsinə imkan verən ödəniş vasitələridir. Bu ödəniş üsulları bütün tranzaksiyaların qeydiyyatının zəruriliyi, orta və ya yüksək ödəniş məbləği, hesablaşmaların beynəlxalq xarakteri kimi xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Onların İnternetdə istifadəsi zamanı bəzi problemlər yaranır. Ödənişin bu üsulları istifadənin etibarlılıq, səlislik, asanlıq tələblərini ödəyir, ancaq bəzi hallarda onlar təhlükəsizliyin tam ödənilməməsi və xərclərin yüksək olması ilə xarakterizə olunurlar.

İnternetdə ödəniş xidmətlərinin həyata keçirilməsi banklar və qeyri-bank maliyyə institutları arasında müxtəlif xarakterli münasibətlərlə xarakterizə olunur. Ödənişin bu üsulu fiziki mallar kimi rəqəmsal malların

<sup>1</sup> Кочергин Д.А. Методы платежа в интернете: классификация и экономические особенности // "Проблемы современной экономики", N 1(13), 2005. <http://www.m-economy.ru>



da ödənişinə, pərakəndə istehlak ticarəti (B2C) sektorunda ödənişlərin həyata keçirilməsinə, həmçinin ticarət məntəqələri ilə münasibətləri olan, kredit və ya hesablama kartları olan istifadəçilərə də istiqamətləndirilmişdir.

Bəzi ödəniş üsullarını və onların müəyyən xüsusiyyətlərini qeyd etmək lazımdır.

*Virtual pul kisələri və ya hesabları* ödəmə üsulu kimi ənənəvi ödəmə formalarına əlavə kimi nəzərdə tutulmuşdur.

*Dəyərləri əvvəlcədən ödənilmiş məhsullar* üsulu emitenti tez-tez faizsiz kreditlə təmin etməklə pul vəsaitlərinin mübadiləsində işlədilir. Onlar *birməqsədli və ya çoxməqsədli* ola bilər. Qabaqcadan ödəniş üsullarının əsas tətbiq sahələri elektron ticarət mərkəzlərində aparılan ödənişlərdir.

Ödəniş sistemlərinin bu tipi bank hesabları olmadan alqı-satqı həyata keçirən istifadəçilərə istiqamətləndirilmişdir. O bir qayda olaraq ödənişlərin anonimliyi, yüksək etibarlılığı və təhlükəsizliyi, istifadənin asanlıqı və tranzaksiya xərclərinin aşağı olması ilə xarakterizə olunur.

*Pul surroqatları və ya vəvəsləndirici bonus* üsulları qiymətləndirmə xallarının istifadəsinə əsaslanır. Belə ödəniş üsullarına elektron vauçerlər, elektron priz xalları, elektron həvəsləndirici kuponlar və s. daxildir. Xallar müəyyən şərtlər daxilində ticarət məntəqəsində paylaşılır və müəyyən edilmiş yerlərdə istehlakçılar tərəfindən istifadə olunur. Bu sistemdə əsas məsələ müəyyən xidmətlərdən təkrar istifadə üçün istehlakçını ticarət məntəqəsinə qaytarmaqdan ibarətdir.

Pul surroqatları əsasında ödənişlər pərakəndə ticarət sektorunda (B2C) “fiziki” və “rəqəmsal” malların alqı-satqısı zamanı həyata keçirilir. Pul surroqatları əsasında ödəniş sistemləri kifayət dərəcədə istifadənin təhlükəsizlik, etibarlılıq və asanlıq tələblərini ödəyirlər. Ancaq onlar məhdud qəbul edilmə və az çevik olması ilə xarakterizə olunur.

*Qiymətli metalların istifadəsilə ödənişlər* sistemində istehlakçılar müvafiq bazar məzənnəsinə görə müəyyən miqdar qiymətli metalların (qızıl, gümüş, palladium və s.) alqı-satqısı vasitəsilə öz onlayn hesablarını açırlar. Ödənişlər sahibkarın metalının həcmi haqqında, istehlakçının hesabından ticarət məntəqəsinin hesabına keçən miqdar haqqında məlumatlara əsasən həyata keçirilir.

*Mikrobilling* əsasında ödəniş sistemləri, hesabın elektron çıxarışı (electronic bill presentment) və ödəniş servislərindən (payment services) fərqlidir. Mikrobilling kredit kartıyla ödəniş üsulları kredit və ya hesablaşma kartında olduğu kimi açıq kredit xəttini nəzərdə tutur. Bu mənada o, “daha sonra ödəmək” kateqoriyasına aid bir ödəniş üsuludur. Mikrobilling əsasında ödənişlər “fiziki”, həm də “rəqəmsal” malların ödənişinə istiqamətlənməsilə, ödənişlərin pərakəndə istehlak ticarəti (B2C) sektorunda yerinə yetirilməsilə xarakterizə olunur. Onlar bank hesabları, kredit kartları olan istifadəçilər üçün nəzərdə tutulmuşdur, ancaq təsadüfi alqı-satqıları da həyata keçirirlər. Bu üsullar bir qayda olaraq ödənişlərin qeydiyyatı ilə xarakterizə olunurlar və aşağı dəyərli malların alqı-satqıları ilə əlaqədardılar. Burada tranzaksiyanın qiyməti də aşağıdır. Bununla belə, bu ödənişlər kifayət qədər təhlükəsiz və etibarlı deyildir və anonimliyi də təmin etmirlər.

*Mobil ödəniş üsullarının* müstəqilliyi müəyyən şərtliliyə malikdirlər. belə ki, mobil telefonlar özlüyündə ödəniş instrumentləri deyillər. Ödənişin mobil formaları yeni qurğunu və yeni əlaqə kanalını birləşdirir. Mobil telefon vasitəsilə ödəniş üsulları prinsipə həm real, həm də elektron iqtisadiyyatda istifadə oluna bilər.

Mobil telefonun ödəniş üsulu ilə birləşməsinin müxtəlif üsulları məlumdur. Başqa sözlə mobil telefonlar bütün növ ödəniş instrumentləri üçün istifadə oluna bilərlər. Mobil ödəniş üsulları həm “fiziki”, həm də “rəqəmli” malların alqı-satqısı üçün istifadə oluna bilərlər. Onlar həm ticarət məntəqələri ilə münasibətə malik, həm kortəbii alqı-satqı həyata keçirən, həm bank hesabına, kredit kartlara malik, həm də bank hesabına malik olmayan istifadəçilər üçün istiqamətlənə bilərlər. İnternetdə mobil ödəniş üsullarının müxtəlif tipləri etibarlılıq, təhlükəsizlik və anonimlik xassələrini birləşdirə bilərlər.

Hazırda mobil ödəniş üsulları və sistemlərinin inkişafı sahəsində *universal ödəniş platforması* yaranmaqdadır (UÖP). Bu isə mövcud və perspektivli rabitə şəbəkələrindən istifadə etməklə həm E-kommersiya sistemlərində mal və xidmətlərin ödənilməsi üçün, həm də digər məqsədlər üçün distant-bankinqin inkişafına səbəb olacaqdır. Universal ödəniş platforması rabitə operatorları, bank və mobil kommersiya bazarının digər iştirakçılarının təşkilati əlaqələrinin və texniki vasitələrinin məcmusudur. Bunlar müxtəlif rabitə operatorları abonentlərinə mobil telefonlar vasitəsilə ödəniş əməliyyatları etmək üçün eyni imkanı verirlər. Mobil ödəmə platformasının yaradılması mobil telefonun köməyi ilə ictimai nəqliyyatda, kioskda, terminallarda və banklarda ödənişləri yerinə yetirmək imkanı verir.



Qeyd etmək lazımdır ki, İnternetdə yeni ödəniş üsullarının inkişafının ən başlıca müasir problemlərindən biri servislərin keyfiyyətidir. Təqdim olunmuş ödəniş sistemlərinin heç də hamısı istehlakçıların tələblərini ödəməyə qadir deyildir. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, internet-ödəniş sistemlərinin inkişafının mühüm məsələləri istifadəçi kütləsinin təşkili və ödənişlərin səmərəliliyidir. Bunlar isə bütün ödəniş sferalarının inkişafını şərtləndirən şəbəkəylə və hər bir ödəniş üsulundan tranzaksiya xərclərinin hesablanmasıyla əlaqədardır<sup>1</sup>.

Hesablaşmaların hansı texnologiya vasitəsilə həyata keçirilməsi mühüm məsələdir. Ödəniş sistemləri kağız və ya elektron texnologiyalardan istifadəyə görə bölgüyə malikdirlər. Müasir beynəlxalq ödəniş sistemlərində əsasən elektron texnologiyalardan istifadə olunur. Bu ödəniş sistemlərində risklər olduqca aşağıdır, ödənişin yerinə yetirilməsi sürətli isə çox yüksəkdir. Ancaq elektron texnologiyalara əsaslanan ödəniş sistemlərinin yaradılması dəyərinin yüksək olması onların hər yerdə tətbiqinə imkan vermir.

**Ödəniş sistemlərində banklararası hesablaşmalar.** Ödəniş sistemlərinin təşkili prosesində banklararası hesablaşmalar sistemi ən əsas yeri tutur. Rusiya ödəniş sistemləri üçün banklararası hesablaşmalar sisteminin mərkəzləşdirilmiş və desentralizasiya olunmuş hissələrə ayrılması xarakterikdir. Banklararası hesablaşmalar sisteminin mərkəzləşdirilmiş rejimi Rusiyanın hesablaşma şəbəkəsi vasitəsilə aparılan hesablaşmaları özündə birləşdirir. Digər desentralizasiya olunmuş hesablaşma sistemi isə kommersiya bankları arasındakı birbaşa müxbir münasibətlərinin qurulmasına əsaslanır. Bəzi xarici ölkələrin ödəniş sistemləri üçün isə onların təşkilinin fərqli prinsipləri, xüsusilə də banklararası hesablaşmalar sisteminin iri, xırda və pərakəndə ödənişlərin aparılması sistemlərinə bölünməsi xasdır. Bir çox ödəniş sistemləri belə bölgünü aparmır.

**Ödəniş sistemlərinin institusional xüsusiyyətlərdən asılılığı.** Beynəlxalq hesablaşmalarda ödəniş sistemləri bazarların birləşdirilməsində və onların səmərəli fəaliyyətinin təşkilində əsas rol oynayırlar.

Qərbi Avropa ölkələrinin milli ödəniş sistemləri öz institusionallığı, texniki və hüquqi xarakteristikası ilə seçilir. Onların konfigurasiyası, ölçüsü və texniki səviyyəsi hər bir konkret dövlətdə həyata keçirilən maliyyə-kredit siyasəti və milli maliyyə bazarlarının inkişafına uyğun olaraq qurulmuşdur. Beləliklə, milli ödəniş sistemlərinin institusional xarakteristikasının ümumi tələb və kriteriyalarını birləşdirən ödəniş sistemlərinin yaradılması və təşkili üçün vahid yanaşma işlənilib hazırlanmışdı. Bütün bu aspektlər ödəniş sistemlərini institusionallıq nöqteyi-nəzərindən çox yaxşı xarakterizə edirlər. Məsələn, Avropa Mərkəzi Bankı TARGET vahid ödəniş sistemini elan olunmuş hüquqi aktlarla yaradaraq ödəniş sisteminin elementlərini qanunvericiliklə təsbit etmişdir. Bu fakt da ödəniş sistemini institusionallıq nöqteyi-nəzərindən xarakterizə edir<sup>2</sup>.

*Ödəniş sistemlərinin inkişafında rəqabət mühitinin də rolu mühümdür.* Bunu ödəniş xidmətləri göstərilməsi sahəsində beynəlxalq inkişaf tendensiyaları da tələb edir. Məsələn, Avropa komissiyası tərəfindən qəbul olunan ödəniş bazarını qaydaya sala bilən Direktivə görə bazarda üç tip müəssisə rəqabət aparmalıdır: 1) banklar və digər kredit müəssisələri, 2) ixtisaslaşdırılmış ödəniş müəssisələri, 3) elektron pul müəssisələri. Bu direktiv ödəniş xidmətləri üçün elektron vasitələrdən istifadə etməklə ödəniş əməliyyatlarını həyata keçirən qaydalar müəyyən edir.

**Vahid ödəniş sisteminin yaradılmasının zəruriliyi.** *Hesablaşmalar üçün vahid sisteminin yaradılması zərurəti* vahid iqtisadi fəzada aparıcı Avropa dövlətlərinin real fəaliyyətinin nəticəsi olmuşdur. Belə ki, malların, xidmətlərin, işçi qüvvəsinin və kapitalın üzərindən hətta ən kiçik məhdudiyyətləri götürərək vahid iqtisadi fəzanın yaradılmasının mümkünlüyü ideyasını müdafiə edən maliyyə institutları vahid valyutada (evro) hesablaşmalar üçün vahid ödəniş sisteminin yaradılmasının zəruriliyini təsdiq etmişdilər. Beləliklə, milli ödəniş sistemlərini birləşdirən transavropa avtomatlaşdırılmış sistemi olan TARGET yaradılmışdır.

Avropaya inteqrasiya və vahid iqtisadi fəzanın yaradılması təcrübəsini əsas tutaraq Avrasiya İqtisadi Cəmiyyəti müvafiq ölkələri hesablaşmaların vahid valyutada həyata keçirilməsi üçün milli ödəniş sistemlərinin ümumi ödəniş sisteminə transformasiyasını həyata keçirməyə imkan verən vahid ödəniş sisteminin yaradılmasının zəruriliyini dəfələrlə qeyd etmişlər. Avrasiya ölkələrinin Vahid iqtisadi fəzasının fəaliyyət mexanizminin yaradılmasında bütün iştirakçıların maraqlarının nəzərə alınması olduqca zəruridir, belə ki

<sup>1</sup> Юрасов А. В. Основы электронной коммерции. М., Горячая линия-Телеком, 2008

<sup>2</sup> Байдукова Н.В. Организация платежных систем с позиции институциональности. Ж. "Проблемы современной экономики", № 1(13), 2005, <http://www.m-economy.ru>



onlar iqtisadi potensialına, əhalisinin sayına, ərazilərinə görə müxtəlifdirlər. Vahid ödəniş sistemi sosial-iqtisadi münasibətlərin uyğunlaşmasına və inkişafına imkan yaradacaqdır. Ümumi valyutanın olmaması konversiya, bank-müxbirlərin aralıq komissiya əməliyyatlarında müştərilərin pul vəsaitlərinin və pul köçürmələrinin həyata keçirilməsinin ümumi vaxtında itkilərə gətirib çıxarır. Vahid ödəniş sistemi bu problemlərin həllinə imkan verəcək, yaradılan zonanın daxilində sahibkarlığın inkişafına şərait yaradacaqdır.

Avrasiya iqtisadi forumunda Avrasiya iqtisadi cəmiyyətinin inkişaf etmiş ölkələrinin Avrasiya vahid inkişaf bankının bazasında vahid elektron ödəniş sisteminin yaradılması, vahid avrasiya valyutasının tətbiq olunması qərara alındı. Vahid ödəniş sisteminin yaradılması birgə layihələrin və sənaye, aqrosənaye kompleksi, nəqliyyat energetik kompleks, elmitutumlu müəssisələr kimi sahələrdə avrasiya inteqrasiya proqramlarına büdcənin xidmətini həyata keçirməyə, həmçinin müəyyən sahəyə aid olan infrastrukturun yaradılmasına imkan verəcəkdir.

**Ödəniş sistemlərinin və texnologiyalarının inkişaf tendensiyaları.** Ödəniş sistemləri və xidmətlərinin funksional inkişafı ödəniş vasitələri və texnologiyalarının inkişafı ilə sıx bağlıdır. Hazırda ödəniş xidmətlərinin göstərilməsi üzrə instrument və texnologiyaların inkişaf perspektivlərini şərti olaraq aşağıdakı kimi təsnifatlandırmaq olar: sənəd formalı hesablaşmalar çərçivəsində olan ödəniş xidmətləri; ödəniş kartları vasitəsilə həyata keçirilən ödəniş xidmətləri; mobil ödəniş xidmətləri; "elektron pul" sistemindəki ödəniş xidmətləri<sup>1</sup>. Ödəniş xidmətlərinin bu cür fərqlənməsi olduqca şərtdir və real mühitdə ödəniş-hesablaşma əməliyyatlarını həyata keçirən instrument və vasitələr bir-birini tamamlayırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, müqavilənin bağlanması, hesabatların çıxarılmasından, ödənişin həyata keçirilməsindən başlayaraq, hesablaşma əməliyyatlarının təsdiq olunması ilə qurtaran bütün elektron ödəniş-hesablaşma sənəd dövriyyəsi ISO 20022 standartı əsasında formalizə olunur. Belə standartlaşdırma kredit müəssisələri, onların müştəriləri, maliyyə bazarları və ödəniş sistemləri arasında dövr edən məlumatları hərtərəfli avtomatlaşdırılmış emal etməyə imkan verəcəkdir.

Ödəniş kartları əsasında olan sistemlərin əsas inkişaf tendensiyası maqnit zolaqlı kartdan mikroprosessorlu "Smart-kart"a keçiddir. *Internet-banking* də getdikcə böyük populyarlığa malik olur. Milli ödəniş kartları sistemi müntəzəm olaraq (MÖKS) inkişaf etdirilir<sup>2</sup>.

Müasir inkişaf prosesi göstərir ki, yaxın perspektivdə ödəniş xidmətləri daha sürətli, ucuz, təhlükəsiz olacaqdır. Ödənişlərin göndərilməsi və alınması daha rahat və sadə olmaqla, funksional təyinatına görə daha da inteqrallaşdırılmış və müştərilərin biznesinə və istehsal proseslərinə daha çox uyğunlaşdırılmış olacaqlar.

**АЛИЕВ АЛІЄСАТ. Г.**

#### **ЭЛЕКТРОННЫЕ ПЛЯТЕЖНЫЕ СИСТЕМЫ В БАНКОВСКОМ СИСТЕМЕ И АНАЛИЗИРОВАНИЕ ПРОБЛЕМ РАЗВИТИЕ.**

*В статье раскрывается сущность традиционных и новых платежных систем, используемые в банковской секторе и анализируются их современное состояние в этой сфере. Дается классификация платежных методов и систем, основанные на Интернет и электронных технологий. Исследуются их особенности и определяются тенденции развития. Обосновывается необходимость создания единой платежной системы.*

**Ключевые слова:** банковская сфера, платежные методы и системы, AZIPS, SWIFT, розничные и мобильные платежные, электронные деньги, национальная платежная система

**ALIYEV ALOSAT G.**

#### **ANALYSING OF DEVELOPMENT PROBLEMS AND APPLICATION OF E-PAYMENT SYSTEMS IN THE BANK SPHERE.**

*The article reveals the essence of traditional and new payment systems that are used in the banking sector, and analyzes their current status in this field. A classification of payment methods and systems based on Internet and electronic technologies. Investigate their characteristics and trends are determined. Substantiates the need for a unified payment system.*

**Keywords:** banking, payment methods and systems, AZIPS, SWIFT, retail and mobile payments, electronic money, the national payment system

**Elmi redaktor: T.Paşa**

**Daxil olub: 17.04.2011**

**Çapa qəbul olunub 23.06.2011.**

<sup>1</sup> Сиротин И.С. Электронные деньги как фактор экономического развития // "Проблемы современной экономики", N 3(19), 2006, <http://www.m-economy.ru>

<sup>2</sup> Копыгин В.Ю. Новые тенденции развития розничных платежных услуг. Ж. "Расчеты и операционная работа в коммерческом банке". №1(95). 2010. <http://www.gradient-alpha.ru>